
ЗМЕСТ

<i>Кніга першая.</i> Гаспадарка	5
<i>Кніга другая.</i> Замак	41
<i>Кніга трэцяя.</i> Заляцанні	72
<i>Кніга чацвёртая.</i> Дыпламатыка і ловы	102
<i>Кніга пятая.</i> Звада	139
<i>Кніга шостая.</i> Засценак	173
<i>Кніга сёмая.</i> Нарада	196
<i>Кніга восьмая.</i> Наезд	217
<i>Кніга дзевятая.</i> Бітва	248
<i>Кніга дзесятая.</i> Эміграцыя. Яцак	277
<i>Кніга адзінаццатая.</i> Год 1812	311
<i>Кніга дванаццатая.</i> Кахаймася!	336
<i>[Эпілог]</i>	367
<i>Тлумачэнні [аўтара]</i>	372

ПАН
ТАДЭВУШ,
АБО
АПОШНІ НАЕЗД У ЛІТВЕ¹

*Шляхецкая гісторыя
з 1811 і 1812 гг.
у дванаццаці кнігах
вершам*

КНИГА ПЕРШАЯ • ГАСПАДАРКА

З м е с т: Вяртанне паніча. Першая сустрэча ў пакойчыку, другая за сталом. Важнае навучэнне Суддзі аб ветлівасці. Палітычныя заўвагі Падкаморага пра моды. Пачатак спрэчкі за Кусага і Сокала. Нараканні Войскага. Апошні Возны трыбунала. Позірк на тагачаснае палітычнае становішча Літвы і Еўропы.

Літва! Ты, як здароўе ў нас, мая Айчына!..
Што варта ты, ацэніць той належным чынам,
Хто цябе ўтраціў. Вось красу тваю жывую
Зноў бачу і апісваю, бо скрозь сумую.

Святая дзева, што бароніш Чанстахову
І ў Вострай браме свеціш², што ўзяла ў ахову
Наш слаўны Навагрудак з добрым верным людам,
Як мне жыццё ў дзяцінстве ты вярнула цудам,
(Калі ў адчай маці пад тваю апеку
Мяне здала, і мёртвае я ўзняў павека
І зразу змог пайсці к тваіх святынь парогу
За вернутыя сілы даць падзяку Богу),
Так цудам зноў нас вернеш на Айчыны ўлонне.
Тым часам перанось дух сумны мой сягоння
У край лясных узгоркаў і лугоў духмяных,

Шырока над блакітным Нёмнам разасланых,
Да каляровых ніў, дзе жыта серабрыцца
І залачная калышацца пшаніца,
Дзе грэчка, быццам снег, свірэпка, як бурштыны,
І дзяцельнік гарыць румянцамі дзяўчыны
А на мяжы, што стужкай абвіла палеткі,
Маўкліва грушы ціхія паселі зрэдку.

Між гэтых ніў калісьці, над руччом на ўзвышшы
Ў бярозавым гаі, у дрэў густых зацішшы
Стаяў на падмуроўцы панскі дом драўляны:
Здалёк бялелі вокны, сцены і парканы,
Бо топалі, што двор ад ветру засланялі,
Іх бель на цёмным лісці рэзка адцянялі.
Той дом, хоць невялікі, але мілы воку;
Ля пуні тры стагі стаяць непадалёку
Снапоў, якіх падстрэшыша памясціць не можа.
Відаць, уся акруга тут багата збожжам,
Відаць па ліку бабак сцесненых, як зоры,
Па колькасці плугоў, што йшлі уздоўж разоры
Па чарназёмным, пэўне, дворных ніў папары,
Дагледжаным старанна скрозь на ўсім абшары
І ўзрыхленим не горай агародніх градак,
Што тут ва ўсім дастатак, рупнасць і парадак.
Расчыненая брама ўсім апавяшчае,
Што рады тут гасцям, і ў госці запрашае.

Якраз паніч з'явіўся ў параконнай брычцы:
Аб'ехаў двор, каб каля ганка запыніцца,

З сядзення злез, а коні з брычкаю тым часам
Пайшлі шчыпаць траву ўздоўж плоту самапасам.
Дом быў пусты, ўваход праз ганак быў замкнёны
На зашчапкі, а тыя — палачкай праткнёны.
Прыезджы не пайшоў да чэлядзі пытацца,
Убег, адпёршы, ў дом — хацеў з ім прывітацца,
Даўно не бачыў дому, бо далёка ў месце
Канчаў навукі і канца прыждаў урэшце.
Убегшы, прагна азіраецца навокал
І, як старых сяброў, вітае чула зрокам
Шпалеры, мэблю, ўжытку хатняга прадметы,
Якімі змалку быў акружаны, сагрэты.
Ды ўсё здалося меншым — сцены быццам селі,
Аднак партрэты даўнія на іх віселі.
Касцюшка тут у простаі кракаўскай чамары
Аберуч меч дзяржыць, узняўшы вочы ў хмары.
Вось так ён прысягаў за родны край любімы
Загінуць ці прагнаць трох ворагаў радзімы.
Далей сядзіць, апрануты па-польску, ў скрусе
Пан Рэйтан, бо свабоду край утраціць мусіў,
Трымае востры нож, накіраваны ў лона,
А перад ім «Федон» і жыццяпіс Катона.
Далей Ясінскі, юны прыгажун схмурнелы,
А поруч Корсак, сябра неадступны, смелы —
Сякуць на шанцах Прагі маскалёў заўзята,
А Прага ўжо навокал полымем абнята.
Курантавы гадзіннік — сябра год дзіцячых —
У шафе каля нішы з радасцю убачыў

І зараз жа ўхапіўся за шнуручак з кісцю,
Каб марш Дамброўскага пачуць, як і калісьці.

Праз дом увесь прабег, шукаючы вачыма
Пакой, дзе жыў перад дзесяткам год хлапчынам.
Убег, ды адступіўся — веры даць не хоча
Сваім вачам: яго пакой — пакой жаночы!
Цікава, чый? Здаўна быў дзядзька адзінокім,
А цётка ў Пецярбургу дзесь жыла далёкім,
І не жыла ж тут ахмістрыня! На раялі
Паперы, ноты, кнігі абы як ляжалі.
Усё раскідана нядбайна, але міла,
Тут, пэўне, не старая ручка лад чыніла!
Вось і сукенка белая з калочка знята,
Чакае некага, на крэсла згіб напята,
А з вокнаў шлюць прыемны водар па пакоі
Вазонікі герані, астраў і леўкоі.
Прыезджы ля акна спыніўся — што за дзіва?
На месцы ўзмежка саду з крапівой куслівай
Цяпер гародчык быў маленькі і стракаты,
Травы ангельскай повен і пахучай мяты.
Драўляны нізкі плоцік бег цераз палетак,
Пакрыты стужкамі іскрыстых ясных кветак.
Відаць, былі нядаўна градкі паліваны,
Стаяў яшчэ кубелец тут з вадой драўляны;
Але гароднічкі няма — кудысь прапала,
Відаць, вось-вось пайшла: яшчэ не перастала
Хістацца брамка, вунь і след віднее ножкі —
Відаць, была без чаравічка і панчошкі.

На белі дробнага пяску, сказаў бы снегу, —
Выразны лёгкі след; пакінуты з разбегу,
Ён тут ад нейкіх ножак дробненькіх застаўся
Таго, хто бегучы, зямлі ледзь дакранаўся.

Спыніўся ля акна, задумаўся прыезджы
І доўга удыхаў тых кветак водар свежы.
Нагнуўся нізка над фіялкі кволым кустам,
Па сцежках бег цікавым вокам, але пуста
Было там. На слядах тады ізноў спыняўся
І адгадаць, чые яны былі, стараўся.
Падняў раптоўна вочы, бачыць — на паркане
Стаіць дзяўчына ў белым ранішнім убранні,
Якое стан яе ледзь да грудзей хавае,
А шыю лебедзя і рукі адсланяе.
Ліцвінка ходзіць гэтак толькі зрання ўдому
І ў тым мужчыне не пакажацца чужому,
Дык хоць адна была, а рукі скрыжавала,
Каб тое засланіць, што сукня не хавала.
А валасы, не ў буклях, але вузлякамі
Пазвязваныя густа з белымі стручкамі,
Галоўку дзіўна упрыгожвалі — на сонцы
Свяцілі, як карона на святой іконцы.
Аблічча не было відаць. А той хвіліне
Яна глядзела ў поле. Ubачыўшы ў даліне
Кагось, са смехам жвава пляснула ў далоні,
Зляцела з плоту белай птушкай і ў разгоне
Шугнула цераз кветкі, плоцікі, дарожкі
І ўздоўж прыстаўленай да падаконня дошкі,

Пакуль ён схаянуўся, ціхай яснай зданню
Ў акно ўляцела, быццам месячнае ззянне;
Ўзяла сукенку, бегла да люстэрка смела,
Ды госця ўбачыла. З рук сукня паляцела,
Сама ж яна ад страху раптам пабялела.
Твар хлопца загарэўся чырванню живою,
Як хмарка, калі раннем стрэнецца з зарою.
Прыжмурьў вочы падарожны, засланіўся,
Хацеў перапрашаць, тлумачыць, пакланіўся,
Ступіў назад; дзяўчына ўскрыкнула нязвонка,
Як быццам бы дзіця, жажнуўшыся спрасонку.
Спалохаўся паніч, зірнуў: няма дзяўчыны.
Збянтэжаны пайшоў і нейкія хвіліны
Зусім не ведаў, ці яму цяпер смяяцца
З таго спаткання, цешыцца ці мо стыдацца.

А ў гэты час фальварка ўвагі не мінула,
Што брычка з новым госцем к ганку завярнула
І ўжо, старым звычаем, коней распрагаюць,
Даюць ім сена і аброку засыпаюць,
Бо не хацеў Суддзя, паводле новай моды,
Скіроўваць у карчму сваіх гасцей падводы.
Хоць слугі не сустрэлі госця ў той жа хвілі,
Не думай, што ў Суддзі ўсе абы-як служылі³ —
Яны загаду пана Войскага чакалі,⁴
Які за домам быў, дзе страву гатавалі.
Намеснік ён гаспадара, ў адсутнасць пана
Яму прымаць гасцей спрадвеку права дана.
(Сваяк далёкі пана, верны сябра дома),

Гасця заўважыў ён у той жа час, вядома,
Але не мог яму ў кужэльным паказацца,
Дык хуценька тайком пайшоў перапрацацца
У вопратку, нарыхтаваную ўжо зрання
На час вячэры між чужых паноў і паняў.

Пазнаў здалёк пан Войскі, стаў, раскрыжаваўся
І з крыкам і цалункамі з гасцём вітаўся.
Гаворка пачалася хуткая — такая,
Якая многіх год падзеі закранае
І вяжа ў рад кароткіх зблытаных пытанняў,
Уздыхаў, выкрыкаў і новых прывітаньняў.
Калі ўжо Войскі ўволю распытаў, «навохаў»,
Пачаў навіны дому выяўляць патроху.

«Ну добра, мой Тадэвуш (гэтак называлі
Гасця, яму імя касцюшкаўскае далі
На памятку, што ў час ваенны нарадзіўся),
Ну добра, мой Тадэвуш, што да нас з’явіўся,
Калі гасцюе ў нас паненак так багата,
Бо дзядзька ўжо збіраецца цябе засватаць.
А выбраць ёсць з чаго: у нас тут з’езд, спатканне
Запрошаных сюды на суд размежавання:
Старая спрэчка з Графам вырашацца будзе,
А заўтра, кажуць, і пан Граф сюды прыбудзе.
Пан Падкаморы з жонкай, з дочкамі прыехаў.⁵
Вось моладзь пастраляць у лес пайшла на ўцеху,
А дамы і старыя ля жняцоў, ныйначай,
Пад лесам, мо чакаюць юнакоў з удачай.

Калі ахвота, пройдземся, сустрэнем скоро
І дзядзьку, і шаноўных дам, і падкаморых».

Ідуць Тадэвуш з Войскім сцежкаю па полі
Пад лес, а гутаркі ніяк ім не даволі.
А сонца круг свой да краёў нябёс каціла,
Яно слабей ужо, але шырэй свяціла,
Пачырванеўшы, як здаровае аблічча
Гаспадара, якога пасля працы кліча
Спачынак і спакой. І вось круг прамяністы
Спускаецца на бор, а шэры змрок імглісты,
Запоўніўшы вяршыні і галлё да краю,
Лес звязвае ў адно, нібы яго злівае.
І бор чарнеў накшталт вялізарнага гмаху,
Над ім гарэла сонца, як пажар на даху,
Пасля апала ўглыб, паміж камлёў іскрыцца,
Як свечка вечарам са шчылін аканіцы,
І пагасае. Ўміг сярпоў звон стаў спыняцца,
І граблі ў лузе больш ужо не мітусяцца,
Бо пан Суддзя здаўна даў гэткае ўказанне,
Каб працу разам з сонцам кідалі сяляне.
«Пан свету знае, колькі працаваць нам трэба.
Калі яго работнік, сонца, сыдзе з неба,
Пара і селяніну падавацца з поля», —
Так пан Суддзя казаў заўжды, а пана воля
Выконвалася аканомам пільна, свята.
Бывала, сцірта ў полі толькі што пачата,
Калёсы ж ледзь не ўлегцы едуць праз палетак;
І цешацца валы, што везці лёгка гэтак.